Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti

Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu

On birinci asır ortalarında, Yakın Doğu'da, Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kurmak suretiyle Orta Çağ tarihinde çok ehemmiyetli bir rol oynamış olan Türk kabilelerine 'Oğuz' yanında 'Türkmen' de denilmektedir. Türkmen adı, bilindiği gibi, gerek eski eserlerde gerekse son zamanlardaki muhtelif araştırmalarda çeşitli tefsirlere uğramış, başka başka izah edilmiştir. Bu hususta kaynaklarımızda verilen bilgilerle modern görüşleri karşılaştırarak bu kelimenin gerçek manasını tespite çalışmayı uygun bulduk. Tetkikimizin, yalnız Türkmen tabirinin esasını belirtmekle kalmayıp, aynı zamanda Türkmen-Oğuz münasebeti bahsinde yeni problemlerin mevcudiyetini de ortaya koyacağını sanırız.

1. Türkmen kelimesi ilk olarak XI. asrın Türk asıllı müellifi Kâşgarlı Mahmud'un büyük lûgatinde izah ediliyor. Bu münasebetle bir efsane nakleden Kâşgarlı'ya göre, Büyük İskender Türk ülkelerine yöneldiği sırada Balasagun'da oturan Türk hükümdarı doğuya çekilmiş, orada yalnız 22 kişi kalmış (bunlar Oğuz boylarını teşkil etmişler), az sonra bunlara iki kişi daha katılmış. İskender, üzerinde Türk belgeleri bulunan bu 24 kişiye Farsça 'türkmânend' (Türke benzer) demiş ve Türkmen adı böylece doğmuştur. Daha sonra, Divanü Lûgat'ten naklen, Bedreddin Aynî'nin İkdü'l-cümân'ında ve bu eserin Mabmud b. Şehâbeddin Ahmed el-Aynî tarafından yapılan ihtisarı Târihü'l-Bedr'de aynen bildirilen ve eski bir efsane ile karıştırılmış halk etimolojisinden ibaret olan bu rivayet, ilmi değersizliği dolayısıyla, kabul edilmemiştir.

Reşîdeddin'in Câmiü't-tevârih'inde 'Tacikler onlara türkmânend dediler' şeklinde benzer rivayet tekrarlanmaktadır. Á. VÁMBÉRY, Türk men' (ben) Türküm' izah tarzını Türk dili kaidesine uymadığı için reddetmiştir. Akkâ piskoposu J. V. Ariac'a göre, kelime, Türk ile Kuman sözlerinin birleşmesinden doğmuştur ki, bunun da tamamıyla bir yakıştırma mahsülü olduğu âşikârdır. Kelimenin bir de Türk + imân olarak manalandırılması vardır. Türklerden İslâmiyeti kabul eden kütlelere böyle ad verildiği esasına dayanan türkimân rivayeti Bedreddin Aynî tarafından, yukarıdaki rivayetten ayrı olarak, bildirilmekte ve Neşrî İbn Kesîr taraflarından nakledilmektedir. Yine halk

etimolojisi mahsulü olan bu rivayet Müslüman Şarkta lûgat kitaplarına girecek kadar yayılmıştır.

Son devir Türk müelliflerinden HÜSEYİN HÜSAMEDDİN‘e göre, men Türkçe büyüklük eki olup, Türkmen ‘büyük Türk’ demektir. NECİP ASIM’a göre, kelime, Türk ile adam manasına gelen man’dan terekküp etmiştir ve ‘Türk eri’ tabirinin tercümesidir. Nihayet S. A. DiLEMRE, asurca ‘tüccar’ demek olan tuggar kelimesini Türk ile münasebete getirerek Türkmen’in ticaret adamı, kervan adamı olabileceğini söyler.

Türk tarihi ve dili ile uğraşan Avrupalı bilginler de öteden beri Türkmen kelimesinin manası üzerinde durmuşlardır. Yabancı Türkologlar arasında ilk ilmî izah
yapmağa çalışan VÁMBÉRY’ye göre, kelime Türk ile-men’den terekküp etmiştir ve ‘Türklük, Türkler’ demektir, zira men Türkçede toplayıcı isimler vücuda
getiren bir ektir. Daha sonra, ünlü Türkolog J. DENY Türk dili grameri adlı meşhur eserinde, Türkçedeki-men,-man ekinin, ‘kocaman (ènorme) ’, karaman ‘très brun’, şişman ‘obèse, enflè’ v.b. sözlerinde görüldüğü üzere, birleştiği kelimeye augmentatif (mübalâğa, fazlalık, büyüklük, üstünlük) manası verdiğini tespit ile, Türk ve-men’den mürekkep Türkmen tabirinin de ‘koyu Türk, halis kan Türk (turc pur sang) ’ manasına geldiği neticesine varmıştır. L.

LIGETI 1925'te yazdığı bir makalede 'Aslî şekillerinde kabile ve boyların muayyen bir kütlesini ifade eden cemilerin, sonradan ism-i cemi halinde müfret olarak kullanılmağa başlandıklarını kabul etmek lazımdır' demek ve buna Türkmen'i misal göstermek suretiyle, esas olarak VÁMBÉRY nazariyesine uymakla beraber, Türkmen adını 'asli Türk' diye manalandırmaktadır. J. DENY'nin yaptığı izah GY. NÉMETH, V. MINORSKY, GY.MORAVCSIK taraflarından isabetli görülmüş, nihayet son yıllarda 0. PRITSAK tarafından tekrarlanmıştır, Fakat bu izah tarzının Türk meseleleriyle ilgili her bilgin tarafından

kabul edilmediğini söyleyelim. Mesela EI'deki Turk-mèns maddesinde bu izahı bahis konusu etmeyen V. V. BARTHOLD 1927'de çıkan Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler adlı mühim kitabında 'Türkmen kelimesinin aslı ve menşei bugüne kadar hallolunmamıştır demektedir. İlâve etmek lazımdır ki, NÉMETH ve PRITSAK, adları geçen makalelerinde-men,-man ekinin augmentatif olduğunu tasdik etmişler, fakat Türkmen kelimesinin manası üzerinde J. DENY kadar sarahatle durmamışlardır. Filhakika bu adın manası, menşei ve mahiyeti, şüpheleri ortadan kaldıracak şekilde açıklanmış değildir.

Biz bu yazımızda önce, tarihi kaynaklarda ve adlarını sıraladığımız tetkiklerde görüldüğü gibi, Türk adı ile-men ekinden meydana geldiği muhakkak olan Türkmen kelimesindeki-men,-man'ı, bu ekle yapılmış isim, sıfat ve fiillerin ışığında inceleyecek ve sayın DENY'yi destekler mahiyetteki bu fasıldan sonra, kelimenin menşe ve mahiyeti bahsine geçeceğiz.

2. Türkçede-men,-man (-min,-mun, mung,-ming; m ~ b:-bin,-bang) ’lı kelimeler.

İsimler (son ek olarak):

közmen ‘közde pişirilmiş et, közleme’.

dilmen ‘çok dili, konuşkan’.

elik (ilik) men ‘el kandili’.

tokluman ‘bir yaşında doğuran (erken yetişmiş) kuzu.’

ataman ‘reis, başbuğ’

nijemen ‘gürültü, şamata’ (Yakutça nije ‘ses’, PEKARSKY).

yülmen ‘dağ doruğu’.

balaman ‘büyük, cesim’

şahman ‘iri, büyük’.

dökmen ‘yakışıklı, levent, dökme vücutlu’.

kermen ‘kale, müstahkem mevki’.

sökmen ‘çok cesur, yiğit’.

İsimler (önek olarak): mun kirleas (Çuvaşça) ‘Ocak ayı’ (çok buz tutturan ay, mun = büyük). mang (man> ‘üç yaşında kuzu’. manmang ‘iri, koca başlı’.

Yer adları:

Menkermen Kiev şehrinin eski adı (kermen ‘kale’, men yüksek’).

Mingi tau Elbrüz dağları (ming, meng ‘yüksek, sema’).

Man (Min) kışlag Hazar Denizi’nin kuzey doğusundaki yayla.

Bingöl Anadolu’da dağ (bin ‘büyük, yüksek’).

Binboğa Anadolu'da dağ (bin 'büyük, yüksek').

Kögmen Asya'da dağ.

Çankırman bir kale.

Tekmen bir yer adı.

Çirmen bir yer adı,

Kişi adları:

Ming kara Uygurlarda ('büyük, kudretli').

Ming temür Uygurlarda ('kuvvetli, sert, sağlam').

Gökmen Anadolu'da ('gözleri çok gök').

Tuman XI. asır başlarında bir kumandan.

Tümen Uygurlarda.

Karaman Peçenek reislerinden, Anadolu'da bir beylik adı.

Min direk (Men direk) Emîr Şihâbeddin.

Mingi direk Gazneli Sultan Mes'ud zamanında hacip.

Min taş (Man taş) Memlûkler devrinde Malatya valisi.

Bu isim Bezm u Rezm'de Mantaş şeklinde harekelenmiştir.

Min taş (Man taş) Çağatay'ın torunlanndan biri,

Men teş (Menteşe) Anadolu'da bir beylik kurucusu; Hacı Bektaş-ı Veli'nin kardeşi ve ayrıca müritlerinden biri.

Sıfatlar ve fillerde:

dikmen 'çok dik, şahika'.

ağırman (ağarman) 'çok ağır hareket eden'.

bütümen ‘büsbütün, tamamıyla’.

kuduman ‘çok cebredici’.

ıssıman ‘çok ısınmış’ (güneş çarpmış).

evcimen ‘evine düşkün kimse’.

işçimen ‘işe sarılan, çalışkan’.

teğirmen ‘değirmen’ (değirme ‘yuvarlak).

sıkman ‘korse’.

ökmen ‘harman’ (ökmek ‘yığmak’).

koruman ‘öncü, koruyucu’.

oyman ‘çukur, vadi’.

nelemen ‘geniş, vasi’ (PEKARSKY).

tuyuman ‘çok lafçı, geveze

gülemen ‘çok, sık sık gülen’.

yetmen ‘yeter, kamil kişi’ (Dede Korkut).

dalaşman ‘çok kavgacı’.

azman ‘çok büyümüş, iri, vahşi’.

Bunlardan başka, yine ‘büyük’ üstün, iri. v.b.’ manalarını veren şu kelimeler vardır:

arman ‘mübalağa, fazlalık’ (PEKARSKY).

dızman (tızman) ‘çok büyük, büyüklük’ (BIANCHI).

yaman ‘çok kötü, çok fena’. maytalman ‘çok güzel, muhteşem’ (RADLOFF).

urman (orman) ‘ağır bir cilt hastalığı (kanser)’

tümen (dümen) ‘en yüksek rakam, 10 bin, binlerce’

Görülüyor ki, Türk dilinde-men,-man v. b. ekler, ister son ek, ister ön ek olsun, birleştiği isim, fiil ve sıfatlara daima augmentatif mana vermekte, aynı ekle meydana gelen kişi adları da yine augmentatif mana taşımaktadır.-men,-man eki ile kurulmuş kavim veya kabile adları da vardır: Tuman, Kalkaman, Avukman, Tokman, Akman, İlmen, Korman, Moçurman oymakları ve Azman, Kukman-yüs, Karaman, Kuzman, Ahtaman kabileleri gibi. İşte bu nevi adlardan biri de Türkmen dir. Türkmen tabiri bu durumda ancak halis, asil, büyük, üstün, sağlam… Türk manasına gelebilir.

3. Şimdi Türkmenlerin niçin bu isimle anıldıkları meselesini tetkik edelim. Bu noktayı açıklayabilmek için Türkmen-Oğuz münasebetlerinden hareket etmek lazım geliyor; çünkü Türkmen adının menşe ve mahiyeti muammasının çözülmesinde bu nokta ‘büyük ölçüde yardım edecektir.

Türk tarihi literatüründe Türkmen ve Oğuz kelimelerinin muayyen bir Türk boyunun iki ayrı adından ibaret bulunduğu umumiyetle kabul edilmiş gibidir. Geçen

asrın 2. yarısında A. VÁMBÉRY şöyle diyordu: ‘Arapların Guzz adını verdiği kütleIeri zamanımızdaki Türkmenler olarak kabul etmek nokta-i nazarı tamamıyla

doğrudur'. NEMETH, M. TH. HOUTSMA'ya istinaden, Türkmenlerin eski adları Oğuz yerine Türkmen ismini aldıklarını, bir aralık, XII. asır başlarında, Oğuz ve
Türkmen adını müştereken kullandıklarını beyan etmekte; V. MINORSKY bir eserinde: 'Oğuzlar umumiyetle Türkmen adı ile tanınmıştır' demekte; PRITSAK,
bir kısım Türklerin tarihi kaynaklarda Türkmen yahut Oğuz isimleriyle göründüklerini ve 'Oğuz Yabgu' devletinin Oğuz ve Türkmen gibi çifte ad altında bir
siyasi birlik teşkil ettiklerini bildirmektedir. Neticeleri bakımından doğru olan bu hükümlerde yalnız Türkmen tabirinin ne zamandan beri mevcut olduğu ve menşe ve mahiyeti hususu aydınlatılmış değildir.

Memleketimizde ise, F. Köprülü'nün görüşü klasik bir değer kazanmıştır. Köprülü vaktiyle, Divânü Lugât'e dayanarak, Türkmen adının Oğuzlardan Müslüman olan gruplara verildiğini söylemiş ve filhakika bu görüş, daha sonra meydana çıkan, Şerefü'z-Zaman-ı Mervezî'nin Tabâyiül-hayvân'ındaki satırlarla
aynen teyit edilmişti. Mervezhî'den önce, Türkmenlerden bahseden ilk İslam müellifi El-Mukaddesi (X. asrın 2. yarısı) onları İslamiyeti kabul etmiş kütleler olarak göstermişti. Kaşgarlı Mahmud'da Türkmen ile Oğuz'u çok yerde birlikte kaydetmektedir: Türkmâniyetü'l-uzziye, beyne't-Türkmâniyet'i 'l-Guzziye,

bit-Türkmeniyeti‘l-Guzziye, butûnü’l-Guzziyeti ‘t-Türkmâniye…

Türkmen adını tarihini efsanevi Oğuz Han zamanına kadar çıkaran VÁMBÉRY’nin nazariyesi bir yana bırakılırsa, son yılların hakim fikri, Türkmen isminin XI.

asırda zuhur ettiği ve bunun da Müslüman Oğuzlara verildiği merkezindedir. Halbuki, Türkmen adının daha önceki devirlerde mevcudiyetini gösteren bazı deliller bulunduğu gibi İslamiyetin Oğuzlar arasında yayılması da bu kelimenin menşeini izah bakımından kafi gelmemektedir.

Mervezî bir Türkmen-Oğuz-Peçenek hareketinden bahsetmiştir. Buna göre ‘Oğuzlar, Türkmen tazyiki altında Harezm’i terk ederek Peçenek topraklarına göçmüşlerdir’. Müellif bu muvaffakıyeti Türkmenlerin Müslüman oluşlarına atfeder. MINORSKY bu hadiseyi 893 yılına doğru vaki olup Konstantinos Porphyrogennetos’ta zikredilen ve İstahrî’de, Hudûdu’l-âlem’da (yazılışı 893) izlerine rastlanan, Peçeneklere karşı Hazar-Uz müşterek hücumuna bağlamakta ve hadisenin Mervezi tarafından, daha sonra kullanılan, ‘Türkmen’ tabiriyle modernize edilmiş olması ihtimalini ileri sürmektedir. Ancak kaynağımızda hadise

Peçeneklerle Uzlar arasında değil, Türkmenlerle Oğuzlar arasında cereyan etmiş gösterildiğine göre, eğer bir modernleştirme mevcut ise, bunun Türkmen

tabirinden ziyade, İslamiyet mefhumuna raci olacağı düşünülebilir. Çünkü, bilindiği gibi, VılI. asır ortalarında Çu havzasına tamamıyla hakim olan Karluklar,
daha sonra, ihtimal aynı asrın sonlarında veya IX. asır başlarında, Talas ve Çu bölgesinden Oğuzları çıkarmışlar, bunlar da Peçenekleri daha batıya itmişlerdi. Buna nazaran Mervezî'deki kaydı hakikaten Harezm mıntıkasında, fakat Karluklarla Oğuzlar arasında cereyan etmiş bir hadisenin aksi olarak kabul etmek daha
doğru olsa gerektir. Yine bu devirlere ait bir haber olduğu anlaşılan El-Mukaddesi'deki malumatta da Türkmenlerle Oğuzların ayrı ayrı yerlerde oturdukları
zikredilmektedir. Coğrafi yakınlık, burada bahis konusu edilen 'Türkmen'lerin de Karluklar olması ihtimalini kuvvetlendiriyor. Kâşgarlı Mahmud'u kendi zamanındaki çeşitli Türk lehçelerinin birbirinden farklarını bildiren satırları da bu bakımdan mühimdir. 0, bir çok harflerin telaffuzu ve bazı kelimelerin kullanılışı
bahsinde 'Türkler' ile Oğuzlar arasındaki ayrılıkları belirtmiştir. Mahmud'un buradaki 'Türkler'den maksadı, dar manada olarak, kendi öz vatanı olan Karahanlılar
ülkesi halkı ve oğuzcadan ayırdığı 'Türkçe' o civarda konuşulan Türkçe ise, bunun da Karluklarla yakın ilgisi meydandadır.

Diğer taraftan, Oğuzların İslamiyeti kabul etmekle Türkmen adını aldıkları nazariyesi, bazı kaynaklardaki sarahate rağmen, ikna edici görünmüyor. Zira din değiştirmek, aynı zamanda isim değiştirmeği icap ettirmez. Böyle bir teamül olsaydı, İslam memleketlerinden Türkmenlerden önceki Türkler gibi daha sonra İslamiyete giren Oğuzların da yeni bir ad almaları veya Müslüman soydaşları gibi Türkmen diye anılmaları lazım gelirdi. Türk
tarihinde, ad değiştirme nazariyesini destekleyecek bir misal bulunmamasına mukabil başka dinlere intisap yüzünden örf ve adetlerin, telakkilerin unutulduğunu fakat halis Türkçe kavim adlarının korunduğunu gösteren deliller çoktur. Buddhist, Maniheist Uygurlar, Musevi Hazarlar böyledir. Türk menşeli Bulgarlar ve Macarlar Hıristiyan camiası içinde kendilerine has her şeylerini unutmuşlar, ancak Türkçe adlarını muhafaza 'etmişlerdir. Türkmen meselesi bu umumi nizam içinde bir istisna teşkil etmemektedir.

El-Mukaddesî, Divânü Lûgat ve Mervezî'deki kayıtları Karluklarla münasebete getirmiştik. Filhakika, son araştırmalara göre, Karluklar, Çu, Talas, Yedisu bölgesine hakim bulundukları en kuvvetli devirlerinde (XI. asrın ilk yarısı) kendilerine, siyasi bir isim olarak, aynı zamanda Türkmen diyorlardı. Bundan başka IX. asır ortalarına doğru Balasagun'a kadar gelerek, orada Karluk Yabgu'sunun Karahan unvanını almak suretiyle tarihte Karahanlılar,

İlig hanlar veya Hakaniye diye maruf Türk devletini kuran Karluklar, Kaşgarlı'nın da belirttiği gibi, Oğuzlardan farklı bir lehçe konuşuyorlardı. Ayrıca, F.
HIRT 'tarafından Çin kaynaklarında 'Türkmen' tabirinin tespit edildiği malumdur. Dikkate değer ki, kelimeyi 'Tö-Kö-möng' şeklinde zapt eden Çin ansiklopedisi
T'ung-t'ien, Karlukların aynı zamanda Türkmen diye anıldıkları devre aittir. Binaenaleyh şimdilik, hiç olmazsa, IX asır boyunca Türkmen sözünün, siyasi tabir
olarak, mevcut bulunduğu ve Karluklar tarafından kullanıldığı, fakat o tarihlerde Oğuzlara Türkmen denilmediği kuvvetli bir ihtimalle kabul edilebilir.Türkmen tabiri niçin kullanılmıştır? Kanaatimize göre, bu tabirin, VI. ve VIlI. asırlar arasında, Karlukların da dahil bulunduğu çeşitli Türk kabileleri konfederasyonunun kurduğu büyük Türk İmparatorluğu için kullanılmış olan 'Kök Türk' tabiri ile yakın bir münasebeti olmalıdır. Bilindiği üzere, tarihçe malûm Türk boyları veya budunları arasında doğrudan doğruya Kök Türk adında her hangi bir grup mevcut değildir. Orhon kitabelerinde görülen Kök Türk kelimesi
siyasi bir isimlendirmedir ki, V. THOMSEN'e göre, 'Geniş hudutlar içinde kısa süren, 'fakat Türk İmparatorluğunun tam birlik teşkil ettiği parlak bir devrinde, dünyanın dört yönünün muhtelif kavimlerini veya kabilelerini topluca bir kelime ile ifade etmek üzere kullanılmıştır' köklü, asil, necip', öteki 'sema, gök'. Her

iki manası ile de kelime, asil, yüksek, büyük, cihan şümul mefhumlarını ifade eder ve bu mefhum, THOMSEN'in tarif ettiği siyasi duruma uyar. Türkmen kelimeside, gördüğümüz gibi, aynı manalara gelmektedir. Kök Türk tabiri nasıl belli bir kabilenin adı olmayıp siyasi bir terim ise, Türkmen tabiri de, aynı manada olmak üzere, Karlukların en kudretli zamanlarında kullandıkları siyasi bir terimdir. IX. asırda Göktürk kelimesinin ifade ettiği tarihi vakıa artık maziye mal olmuş,

cihanşümul hakimiyet sona ermiş, siyasi Türk birliği dağılmış olduğu için bir yandan Uygurlar, bir yandan Oğuzlar gibi diğer Türklerle hasım vaziyette olan Karluklar tarafından Kök Türk tabiri şüphesiz kullanılamayacağı cihetle, Karluklanın, onun yerine, aşığı yukarı benzer bir mefhuma âlem olarak, 'Türkmen'

tabirini ikame ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber biz, Orta Doğu kaynaklarında 'Türkmen'den daha ziyade Oğuzların kastedildiğini görüyoruz. Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçukoğulları kaynaklarımızda 'Türkmen' diye gösterilmiştir. İlk defa Selçuklulardan bahseden Farsça eserler hep böyledir: Gerdizî El-Kaim bi-emrillah

423'te halife oldu. Onun zamanında Türkmenler zuhur etti' der. Nâsır-i Husrev Divan'ında 'Tuğrul Türkmen ve Çağrı' mısraı bulunmaktadır. Ebû'l-Fazl-i Beybakî'nin meşhur tarihinde Selçuklu kelimesinin yanında yalnız Türkmen adı bahis mevzuudur. Kaşgarlı da 'Oğuz Türkmenler ' veya 'Türkmen Oğuzlar' tabirlerini sık sık kullanılmıştır. Bütün bunlardan. Türkmen kelimesinin manası

ve mahiyeti hakkında baştan beri verdiğimiz izahata dayanarak, aynı tabirin bu sefer X. asrın 2. yarısında Hazar-Aral kuzeyi düzlüklerinde büyük bir siyasi teşekkül vücuda getirmiş olan Oğuzlar tarafından kullanılmağa başlandığı neticesini çıkarabiliriz. Esasen Oğuzlar bu mefhuma yabancı değillerdi. Yukarıda adı geçen Çin ansiklopedisindeki Tö-kö-möng kelimesi Hazar denizine yakan bir mahal ile ilgili bulunmaktadır. Ancak Orta Doğu'da yerliler ve daha bir çok Türk olmayan kavimler üzerinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşekkül ettikten, Selçuklu ailesi Türkmenlerle birlikte aynı zamanda bu yabancı kavimlerin de metbuları olduktan ve onları da, tıpkı Türkmenler gibi, kendi malı saymağa başladıktan sonradır ki, imparatorlukta hükümdar sülalesiyle aynı adı taşıyan Türkmenlerin, bilhassa orduya her cinsten asker katıldığı ve daha ziyade köle kumandanların istihdam edildiği bu devirde, kısmen sülaleden ayrıldıkları müşahede olunuyor ki, 'Türkmenler her ne kadar devlete büyük zorluk çıkarmışlarsa da, bu devlette hakları geçmiş, devletin kuruluşunda çok hizmetleri olmuş ve ağır meşakkatlere katlanmışlardır. Onların hanedan ile akrabalıkları vardır' diyen Vezir Nizamülmülk'ün cümlelerini böylece izah etmek mümkündür.